

28. Доценко О. Назв. праця. – С. 269.
29. Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Нью-Йорк, 1970. – С. 180–181.
30. Слободич О. Назв. праця – С. 39.
31. Мазепа І. Назв. праця. – С. 305.
32. Мигович П. При VII Львівській Бригаді на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Число VI. – С. 17.
33. Доценко О. Назв. праця. – С. 282.
34. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. – Відень, 1921. – С. 12–13.
35. Удовиченко О. Україна в боротьбі за державність. – К., 1995. – С. 127.
36. Шаповал М. Назв. праця. – С. 161.
37. Паліїв Д. На чисту воду // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Число VI. – С. 15.

П.П.Моціяка

**Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння
(Історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.)**

"На війні, як на війні", кажуть французи, маючи на увазі, що на війні всякого буває. До цього можна додати, що під час революції такої "всячини" буває ще більше. У період 1914–1920 рр. Історико-філологічний інститут князя Безбородька безпосередньо відчув війну і революцію у всіх їхніх негативних проявах. Більше того – міг тоді інститут і зовсім припинити своє існування під впливом війни і революційного виру.

Тема взаємовідносин адміністрації інституту з військовими властями, які представляли різні політичні табори і режими, до цього часу не знайшла свого відображення в історичних дослідженнях. А тим часом постає чимало питань, на які треба дати відповідь. Це, зокрема, з'ясування характеру цих відносин, виявлення основоположних ціннісних орієнтацій основних фігурантів цього протистояння, коли, наприклад, адміністрація інституту відстоювала пріоритетність освіти, а військові наполягали на безумовній перевазі потреб людини зі зброєю. З'ясування цих та інших дотичних до цього проблем і буде предметом нашого дослідницького пошуку.

На початку ХХ ст. війна в Європі невпинно насувалася. Розкол континенту на два ворожих військово-політичних угруповання і загострення міждержавних суперечностей були очевидними і військово-зіткнення

між ними було невідворотним. Близькість війни відчули в Історико-філологічному інституті вже в листопаді 1913 р., коли на ім'я директора Й.Леціуса надійшов лист від попечителя Київського навчального округу А.Деревицького. У листі попечитель повідомляв про те, що міська управа Ніжина прохала його про відведення приміщення інституту для розквартирування солдатів на випадок мобілізації. Попечитель зазначав, що не бачить перешкод у задоволенні клопотання управи [1].

Усе це стало реальністю вже в липні наступного 1914 р. Як відомо, 19 липня (за старим стилем) Німеччина оголосила війну Росії за відмову останньої припинити оголошену мобілізацію. У день оголошення мобілізації (17 липня) міська управа повідомила Й.Леціуса, що "внаслідок оголошеної мобілізації, Міська Управа має честь повідомити, що підлеглий Вам навчальний заклад з 17 цього липня буде відведений для розміщення запасних нижніх чинів" [2]. І вже 19 липня, як повідомляв директор попечителя Київського навчального округу, всі аудиторії, 6 камер, рекреаційна зала і всі приміщення гімназії, за винятком бібліотеки і фізичного кабінету, були зайняті мобілізованими солдатами [3].

Оскільки за декілька тижнів мав розпочатися новий навчальний рік, стало очевидним, що надалі нормального функціонування інституту і гімназії вже не варто очікувати. Крім того, стало відомо про плани властей облаштувати у головній будівлі інституту госпіталь для поранених солдатів. Тому питання організації навчального процесу і прийняттого в тих умовах функціонування інституту було предметом обговорення Правління і Конференції інституту протягом серпня 1914 р. 9 серпня Правління інституту ухвалило рішення тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть усі господарські, разом із господарським інвентарем, були надані лазарету, що відкривався. Було заплановано, що 12 серпня казеннокошtnі студенти повинні виселитися з інтернату на приватні квартири в місто [4]. Того ж 12 серпня Й.Леціус звернувся до міської управи з проханням посприяти казеннокошtnим студентам інституту у пошуках квартир (по можливості дешевих), оскільки на місяць студентам видається всього 20 руб. 33 коп. [5]. За декілька днів це прохання було конкретизоване. Директор інституту прохав у міської управи надати приміщення для молодших класів інститутської гімназії у колишньому будинку Руссо навпроти інституту. Член міської управи Матвієнко повідомив директора про можливість розмістити студентів у будинку Чернова по Ліцейській вулиці та ще в одному будинку по Чернігівській вулиці [6]. Міська управа розпорядилася передати для занять інститутській гімназії щойно збудований будинок вищого початкового училища по вулиці

Дорогинській [7]. Проте, як показали наступні події, наміри міської управи стосовно розміщення студентів у названих будинках виявилися нездійсненими і проблема житла для студентів практично весь період війни була дуже гострою, тому і студенти постійного місця проживання не мали.

У головній будівлі інституту облаштуванням госпіталю займалася контора ніжинських богоугодних закладів. Саме їй на початку серпня інститут передав 100 металевих ліжок, 100 матраців, 100 великих подушок, 100 малих подушок, 200 великих і 200 малих наволочок, а також величезний мідний самовар (т.зв. "куб") вартістю в 160 руб. [8]. Підготовка госпіталю велася протягом серпня–вересня 1914 р., а перших поранених до нього привезли 9 жовтня. Перша партія поранених складала 70 чоловік. 18 жовтня прибула до госпіталю і друга партія поранених у кількості 320 осіб. Колектив інституту підготував санітарні загони студентів і гімназистів, які зустрічали поранених ще на вокзалі. Важкопоранених студенти і гімназисти заносили до лазарету на руках або на санітарних ношах [9]. Так, із жовтня 1914 р. у головній будівлі Історико-філологічного інституту став функціонувати госпіталь, який розширювався і зайняв фактично половину всіх приміщень, що унеможливило, як уже зазначалося, існування інтернату для студентів, перебування тут гімназії і, взагалі, створювало умови, несумісні з діяльністю навчального закладу. Госпіталь існував у інституті до кінця 1917 р., тобто до перемир'я на Східному фронті, укладеному після більшовицького перевороту в Петрограді.

1917 рік додав до скрутного становища інституту ще низку проблем, пов'язаних з розвалом російської державності та, зокрема, невдачами російської армії на Східному фронті. У Ніжині стало з'являтися більше військових частин, які або прямували на фронт, або від'їжджали у тил на переформування. Крім того, у Ніжині з'являються також і частини Центральної Ради. Всі ці військові формування, що певний час дислокувалися в Ніжині, потребували приміщень для розквартирування. Найбільшим приміщенням Ніжина був будинок інституту і, звичайно ж, погляди квартир'єрів і місцевої влади (яка була зобов'язана підшукувати і надавати приміщення) були спрямовані на інститут. Проте тут знаходився госпіталь, з яким адміністрація інституту вже с'як-так уміла залагодити проблеми, які з'являлися. Інакше кажучи, госпіталь в інституті ще терпіли, а ось озброєних вояків російської армії (які, здебільшого, вже не підкорялися командуванню і були розкладені демократизацією армії і більшовицькою агітацією) просто боялися пускати.

Протягом 1917 р. військове відомство Тимчасового уряду неодноразово робило спроби нав'язати інституту згоду на розквартирування

військових частин. Директор інституту І.П.Козловський весь час апелював до головнокомандувача Південно-Західним фронтом та міністра освіти не допустити зайняття військовими командами приміщень інституту [10]. Проте вже з початку вересня військові частини стали самочинно займати приміщення інституту, незважаючи на всі протести адміністрації, причому місцева влада, як правило, була на боці військових. Деколи ж місцева влада навіть не консультувалася попередньо з директором інституту про можливе розквартирування в інституті військових частин. Так, наприкінці жовтня 1917 р. Правління інституту подало протест Повітовому Земському Комітету на те, що госпіталь звільнив половину другого поверху будівлі інституту і передав звільнені приміщення під казарму місцевому гарнізону (звісно ж, не питаючи згоди інституту). Правління нагадувало, що розпорядженням Міністерства народної освіти від 4 жовтня 1915 р. та розпорядженням попечителя Київського навчального округу від 20 жовтня 1916 р. госпіталь, у випадку звільнення в інституті займаних ним приміщень, повинен їх передати Правлінню інституту для огляду і наступного ремонту за кошти Земського Комітету [11].

Не зваживши на це нагадування, Земський Комітет дозволив батареї "Б" 4-го важкого артилерійського дивізіону 26 жовтня зайняти вивільнені госпіталем приміщення. 28 жовтня директор інституту І.П.Козловський надіслав протест до Земського Комітету на такі дії і вимагав передачі звільнених приміщень Правлінню інституту [12]. Ці дії місцевої влади були оскаржені директором також і в зверненні (того ж дня) до прокурора Ніжинського окружного суду, де, зокрема, наголошувалося на необхідності складання акта про стан приміщень та завдану госпіталем шкоду будівлі інституту [13].

31 жовтня командувач військами Тимчасового уряду на Україні наказав військовим частинам не займати приміщень інституту. Цей наказ надійшов до інституту 9 листопада [14]. Проте наказ уже не мав фактичної сили, оскільки станом на 31 жовтня, внаслідок більшовицького перевороту в Петрограді, Тимчасовий уряд перестав існувати і його військові частини стали невідомо чийого підпорядкування.

Через два тижні, 21 листопада 1917 р., Правління інституту оглянуло приміщення, звільнені госпіталем і зайняті батареєю "Б", та склало акт про виявлені пошкодження та збитки. Шкода була досить серйозною. Так, зокрема, практично всі грубки в приміщеннях через інтенсивне топіння вигоріли або відійшли від стін чи навіть впало склепіння – отже, потребували перекладки, бо були майже непридатними для безпечної експлуатації. Було розбито багато шибок у вікнах і дверях, а на дверях і

віконних рамах зникло багато замків, ручок, засувок і гачків. Підлога була теж у поганому стані і в ній навіть з'явилися дірки [15]. Складений акт було направлено до Повітового Земського Комітету для виконання ремонтних робіт. У свою чергу, Комітет наголошував тоді, що не має необхідних коштів для проведення ремонту.

Скарги на дії військових на території садиби інституту протягом грудня 1917 р. продовжували надсилатися директором у різні інстанції. 11 грудня І.П.Козловський подав протест до міського Розпорядчого комітету, де, зокрема, вказував: "9-го грудня українські військові частини (тобто військові формування Центральної Ради – П.М.) з'явилися в будівлю інституту і зайняли третій поверх та інші приміщення, звільнені земським госпіталем, без дозволу Правління, посилаючись при цьому на розпорядження начальника гарнізону. Потім солдати цих частин розібрали частину паркану в саду, забрали частину дощок з сараю і набрали дров для своїх потреб без дозволу адміністрації інституту, не зважаючи на протести економа і прислуги. Вчора, 10 грудня, вони попросили мого дозволу взяти у позику дров із числа не порубаних, але, скориставшись цим дозволом і, не зважаючи на загальні протести і заяви службовців і прислуги інституту, забрали понад всі межі близько 10 сажнів зовсім готових порубаних дров, залишивши не рубані. Можливе зазіхання на наше сіно та ін. Інститут вкрай погано забезпечений і паливом і фуражем, тому будь-які реквізиції його мізерних запасів може згубно відбитися на його господарстві" [16]. Директор прохав Комітет не допустити надалі таких дій з боку солдатів. Проте марно. Через два дні економ А.Соколов доповідав Правлінню інституту про те, що прибула 29 листопада партія поранених забрала декілька сажнів березових і дубових дров і зламала внутрішню огорожу парку, а вкрадені дрова рубалися на паркетній підлозі в самій будівлі інституту [17].

П'ять днів перебування військових Центральної Ради справили враження на членів комісії, яка 14 грудня оглядала приміщення на третьому поверсі інституту. Комісія (у її складі було і 3 представники Повітового Земського Комітету) зазначала, що третій поверх "знаходиться в стані крайньої неохайності; бруд повсюди у надзвичайно великій кількості; по кімнатах залишені купки екскрементів і сліди сечі на стінах і підлозі; вода зі вмивальних і ванних кранів спущена до приміщення; у клозетах на підлозі велика кількість екскрементів. Очищення приміщень вимагає дуже великих зусиль протягом декількох днів і буде пов'язане зі значними витратами, внаслідок багатьох пошкоджень частини приміщень та інвентаря" [18].

Навздогін солдатам, які покинули інститут, із Секретарства справ

освітніх надійшла телеграма (у відповідь на звернення директора інституту), яка сповіщала, що "Секретарство прохало Штаб Київської Військової Округи розпорядитися, щоб військові частини не займали будинків, які належать Інституту" [19]. Про те, що це є формальною відпискою людей, які у Секретарстві справ освітніх до освіти мають дуже далекий стосунок, свідчить те, що адресовано телеграму в ...учительський інститут, тобто вони навіть не глянули (даючи відписку), як правильно називається інститут.

Того ж 14 грудня відбулося засідання ніжинського міського Розпорядчого Комітету, де було заслухано складеного в інституті акта. Комітет ухвалив, щоби надалі при зайнятті чи залишенні приміщень інституту військовими формуваннями складалися акти про стан приміщень, а "неподобства" не повинні допускатися. Крім того, Комітет зобов'язав начальника гарнізону віддати відповідний наказ по частинах [20].

З початку січня 1918 р. до систематичних реквізицій дров став додаватися і відвертий грабунок з боку військових. Як писав у ті дні М.Горький у газеті "Новая жизнь", "одним з найбільш гучних і гаряче сприйнятих до серця лозунгів нашої самобутньої революції став лозунг: "Грабуї награбоване!" Грабують – дивовижно; артистично..." [21]. 21 січня економ А.Соколов доповідав Правлінню, що зламано замок комори і виявлено нестачу деяких музичних інструментів, а саме: тарілки від великого барабана, малого барабана і кларнета, крім того, забрано 20 матраців, 22 подушки, 64 простирадла та ін. [22]. Ще через тиждень А.Соколов доповів Правлінню, що "солдати батареї "Б", які розташовувалися на 2-му поверсі головної будівлі, відкрили закриту комору Інституту, що розміщується на 1-му поверсі головної будівлі, і взяли з комори 14 матраців і 15 пухових подушок" [23]. Директор інституту І.П.Козловський просив Розпорядчий Комітет міста вжити відповідних заходів, але безрезультатно.

Скарги адміністрації інституту на військових урізноманітнювалися не тільки адресатами, але й новими фігурантами. Так, 3 січня до садиби інституту прибуло декілька сот австрійських полонених, які без дозволу властей та адміністрації самочинно зайняли приміщення інституту [24]. 30 січня директор інституту поскаржився начальнику міської міліції на дії вартових у дворі інституту, які "часто стріляють без будь-якої потреби з гвинтівок і цим тероризують населення садиби інституту" [25]. Проте міліція не поспішала втрутатися у зносини з військовими і економ А.Соколов доповідав Правлінню, що ще 21 січня таку ж заяву було подано до міліції, а станом на 24 січня міліція в інституті ще не з'являлася [26].

Якраз у ті дні (31 січня за старим стилем) більшовицькі частини оволоділи містом. Відносно коротке (до 5 березня) перебування більшовиків у Ніжині "ознаменувалося" новим злетом грабунків. За оцінкою Правління інституту, збитки від них оцінювалися в суму 8167 руб. [27].

З початку березня 1918 р. Ніжин знаходився під контролем німецьких і гетьманських військових властей. Починаючи з травня, німецькі солдати регулярно приводили своїх коней випасатися до інститутського саду. Звернення І.П.Козловського до повітового старости М.В.Висоцького з проханням поклопотати перед німецькою комендатурою про припинення випасання коней не зупинило потраву кіньми у садибі інституту. За рапортом до Правління економа А.Соколова шкода від цієї потрави оцінювалася в 1600–1800 руб. (це десь 320–330 пудів сіна). Правління ухвалило рішення звернутися до німецького коменданта і просити його про відшкодування завданих збитків. 13 серпня комендант надіслав до інституту відповідь на отриманий запит, де вказав, що не знаходить можливим зазначене відшкодувати [28].

Незважаючи на рішення гетьманського Міністерства Народної Освіти про заборону зайняття приміщень інституту військовими частинами, 17 вересня 1918 р. 250 німецьких солдатів зайняли частину третього поверху головної будівлі інституту, а 18 вересня ще й частину квартири почесного попечителя. Обтяжувало це сусідство ще й тим, що німці регулярними репетиціями свого духового оркестру заважали заняттям студентів і учнів гімназії. Директор інституту знову клопотав перед військовими властями якомога швидше звільнити приміщення інституту [29].

2 листопада 1918 р. повітовий староста повідомив І.П.Козловського про своє рішення реквізувати в інституту приміщення для гетьманської сотні Ніжинського полку. Директор відразу ж надіслав телеграму до Міністерства Народної Освіти про незаконні дії старости, які зривають ремонт приміщень, загрожують "перервати заняття, а у випадку нападу на Ніжин більшовицьких банд інституту, зайнятому військами, загрожують руйнування" [30]. Так звана Реквізиційна Комісія Ніжина, розглядаючи ухвалу Правління інституту від 5 листопада, у своїй ухвалі зауважила на заперечення Правління щодо можливої реквізиції приміщень інституту: "Комісія вважає, що її постанова від 2-го листопада не є актом реквізиції, що має втілитися у форму реквізиції після попередніх переговорів по цьому предмету члена комісії Затворницького з представником Інституту – його Директором. Таким чином, вказані у запереченні порушення формального характеру відпадають, а по суті ці заперечення Комісія, за вищевикладеними підставами, вважає в даний час не настільки сут-

тєвими, щоби утриматися від реквізиції, яка викликана насущними потребами поточного періоду" [31]. Ця ухвала реквізиційної Комісії є, на нашу думку, блискучим зразком бюрократичної казуїстики, справжнього юридичного крутїства, коли низкою сумнівних положень прикривається одне – знехтувати законом, обїйти його.

Коли 7 листопада частини 9-ої артилерійської бригади прибули до двору інституту, то на дверях інституту були замки і печатки. Прибулі представники Реквізиційної Комісії віддали наказ зняти печатки і зламати замки, що й було зроблено військовими [32]. Єдине, що міг директор інституту тоді вчинити на таку сваволю місцевих властей та військових, – це надїслати скаргу до Міністерства Народної Освіти, яке, у свою чергу, звернулося із запитом до Міністерства Внутрішніх Справ щодо таких самочинних дій повітового старости і Реквізиційної Комісії. МВС сповїстило освітян про подане розпорядження чернігівському губернському старості вжити всіх заходів, щоб не допускати щодо приміщення інституту ніяких реквізицій [33].

Друге пришесть більшовиків (з 23 січня до 29 серпня 1919 р.) виявилось на порядок сумнішим ніж період січня–березня 1918 р. Незважаючи на те, що 28 січня комісар освіти Ніжина заборонив військовим частинам займати всі навчальні заклади міста і квартири вчителів, тим не менше, вже наступного дня (29 січня) квартир'єр одного з батальйонів, що прибув до Ніжина, зробив оглядини викладацьких квартир, а також квартир службовців та інститутського інтернату і призначив туди на постій по декілька солдатів [34]. 28 березня приміщення інституту знадобилося для розміщення 19-го стрілецького полку 3-ої Московської дивізії [35]. На додачу до такої окупації, заснована більшовиками т.зв. житлова комісія роздавала військовим частинам та різним владним установам ордери на отримання (тобто реквізицію) інститутського майна. Адміністрація інституту поскаржилася комісару народної освіти м.Ніжина на такі дії житлової комісії, справедливо зауважуючи, що раніше вже "надто багато майна було взято німцями, гетьманцями, петлюрівцями і більшовицькими військами і до цього часу не повернуто, а ордери все надходять і надходять; таким чином, все майно Інституту виявиться розібраним, а сам Інститут буде змушений замовляти собі меблі та ін. за цінами, що далеко перевищують інститутський кошторис" [36].

На фоні такого свавілля вершиною галантності можна назвати прохання начальника 3-ої Московської дивізії, адресоване до адміністрації інституту. У зверненні зазначалося: "Не відмовте, будь ласка, повідомити чи не знайдете Ви можливим надати частину третього поверху Інституту

для розміщення 1004-го військово-польового госпіталю. До госпіталю не будуть прийматися інфекційні хворі і у випадку потреби госпіталь може обслуговувати також і тих, хто навчається в інституті" [37]. Виконувач обов'язків директора інституту П.В.Тихомиров тоді надіслав телеграму до Києва народному комісару освіти, де, зокрема, зауважував: "Розміщення військового госпіталю в самому центрі цього нагромадження тих, хто навчається, за пануючих у місті епідемій, являє величезну небезпеку для здоров'я більше двох тисяч людей, тим більше, що госпіталь не може мати окремого ходу, а повинен буде користуватися спільним ходом і клозетом з тими, хто навчається" [38]. 23 квітня завідувач вищої школи наркомату освіти надіслав ніжинській житловій комісії припис, що "постановою Уряду будівлі вищих навчальних закладів ніким не можуть бути займані без згоди на те Наркомосвіти" [39]. Військові на такі приписи не зважали і за першої ж потреби вчиняли дії, які їм дозволяла ситуація, тобто не рахуючись з думкою колективу інституту.

Одні військові частини змінювали інші і кожна, перебуваючи в садибі інституту, "відзначалася" своєрідними погромами. Після таких діянь адміністрації інституту залишалось тільки складати акти про збитки і завдану шкоду. Так, зокрема, такі акти були складені 9 і 15 серпня 1919 р. на дії різних частин XIV армії. Особливо вражає акт про збитки від перебування в стінах інституту 4-го батальйону всього за 6 днів – від 9 до 15 серпня. Наводимо тільки деякі витяги з цього розлогого документа:

"...1. Розібрано, забрано і спалено 60 штук дощок із паркану навколо інститутського саду довжиною 6 аршинів і товщиною 1,5 дюйма.

2. Розібрано і знищено (спалено) 2 зачинені зовнішні вбиральні.

3. Із 4 дерев у саду зідрано всю кору, так що дерева можна вважати загиблими.

4. Розламано і спалено 40 прогонів зовнішнього штахетника, а у 8 прогонах зруйновано кам'яну кладку.

6. [...] Зірвана електропроводка...

8. Знищено 10 двоярусних книжкових шаф.

...27. Зовсім знищено городи службовців Інституту: Добіаша, Карабунька, Поліщука, Боркова, Грищенка, Таміна, Данька, Хімченка, Грузинського, Максимкова, Доброницького, Семенова, Крупича, Новодворського, Режабека, Резанова, Тихомирова і Сергієвського.

28. Розбито і вибито [...] 25% загальної заасфальтованої площі у всіх приміщеннях Інституту.

29. Знищені і спалені повністю всі примітивні нари, всього 1000 погонних сажнів.

30. Приміщення забруднено безмежно; у коридорах, за відсутності внутрішніх ватерклозетів, влаштовані вбиральні. У всіх приміщеннях маса гною, відходів і сміття. Стіни забруднені і штукатурка місцями відбита" [40].

Підготувавши цей акт, Інститут звернувся до повітового військового комісаріату з проханням привести будівлю інституту до належного стану за рахунок комісаріату, оскільки інститут не мав тоді ніяких коштів на ремонт [41]. Проте за декілька днів більшовицьку владу в Ніжині було ліквідовано денікінськими військами і ліквідацію шкоди, завданої більшовицькими військами інституту, довелося здійснювати самотужки, що звелось, здебільшого, тільки до прибирання, а не ремонту.

Вельми цікавою сторінкою історії інституту є період влади у місті денікінської військової адміністрації (з 29 серпня до 20 листопада 1919 р.). Якщо за попередніх режимів у протоколах Правління інституту ретельно фіксувалися майже всі надзвичайні події на території садиби інституту чи якась шкода і втрати, то за період серпня–листопада немає жодної згадки про денікінські війська, начебто їх і не було в Ніжині. На нашу думку, пояснення цієї дивної обставини може бути таким. По-перше, перетворення більшовицькими військами будівлі інституту на справжню клоаку не привабляло денікінських квартир'єрів, і вони не ризикнули розмістити там своїх солдатів і, по-друге, можна припустити існування певного взаєморозуміння між колективом інституту (для якого денікінців можна вважати за визволителів) і білогвардійцями (для яких інститут був своєрідним острівцем тієї Росії, за яку вони боролися). Тому в документах інституту за цей рік немає словосполучень на зразок "денікінських банд", зате трапляються саме "більшовицькі банди", що якраз і відбиває реальний стан речей.

У ніч на 21 листопада 1919 р. Богунський полк Червоної Армії вибив денікінців з Ніжина. Цього разу більшовики повернулися "всерйоз і надовго". Проте, як і раніше, вони поводитися як типові окупанти, розглядаючи чуже майно як потенційні військові трофеї. Реквізиції і відвертий грабунок знову стають звичним явищем. Тепер такими діями відзначилися підрозділи XII армії. 7 грудня в інститут прибули квартир'єри XII армії і, оглянувши будівлю навчального закладу і квартири службовців, оголосили, що вони вибирають садибу інституту для розміщення в ньому штабу XII армії і що всі казенні меблі забираються з цією метою. Наступного дня квартир'єри зайшли до приміщення бібліотеки й оголосили, що забирають всі бібліотечні меблі та вимагали очистити приміщення, що займав музей інституту, запропонувавши всі речі скласти в одну кімнату. Квартир'єри XII армії при цьому сказали, що формальне

здавання їм казенного майна буде потім [42]. 9 грудня в інституті отримали письмову вимогу від штабу, щоби "всі квартири у садибі Інституту, які займають професори і канцелярські службовці, були очищені протягом 24 годин із залишенням у квартирах всього умеблювання" [43]. Це є типовою поведінкою військових на чужій, окупованій території – реквізиції, контрибуції і т.п. Горі переможеним! Щоправда, 10 грудня військові змінили гнів на милість – термін "очищення" квартир подовжили ще на 24 години. 11 грудня ключі від квартир (разом із описом майна в них) були передані квартир'єрам [44]. За правом сильного людина зі зброєю стала повним розпорядником на території інституту, з думкою колективу якого ніхто не збирався рахуватися.

Деякі дії військових взагалі не вкладалися в рамки здорового глузду. Якщо в умовах непевної ситуації на фронтах грабунок ще можна було якось пояснити ("візьму я, а то завтра хтось інший вкраде"), то коли більшовики перемагали на всіх фронтах і не було видно реальної сили, яка б могла тоді на рівних їм протистояти, грабунок, тим не менше, мав такі ж (а деколи навіть і більші) масштаби. Пояснення, мабуть, лежить у площині психології, а не політико-ідеологічній. М.Горький у газеті "Новая жизнь" тоді писав, що "наша революція дала повний простір всім поганим і звірячим інстинктам, які накопичилися під свинцевою кришкою монархії, і в той же час, вона відкинула в бік від себе всі інтелектуальні сили демократії, всю моральну енергію країни" [45], або в іншому місці зауважував: "Учорашній раб сьогодні бачить свого володаря поваленим ниць, безсильним, зляканим, – видовище найбільшої радості для раба, який ще не спізнав радості, більше гідної людини, – радості бути вільним від почуття ворожнечі до ближнього" [46]. Тому неможливо, наприклад, пояснити мотиви завідувача господарством штабу XII армії якогось товариша Яроша, коли він 14 грудня 1919 р. вчинив у будівлі інституту справжній вандалізм. Того дня він зрізав у бібліотеці інституту всі блоки з абажурами, всі розетки, викрутив усі лампочки і також частково зняв і проводку. Загалом було знято 8 блоків, 21 розетка, 29 лампочок [47].

5 січня 1920 р. виконувач обов'язків директора П.В.Тихомиров звернувся до члена Реввійськради і члена Всеукрревкому В.П.Затонського зі скаргою на дії XII армії, де, зокрема, зазначав: "Штаб XII армії, зайнявши приміщення Інституту і квартири службовців, взяли (так у тексті – П.М.) для своїх потреб всі меблі і багато іншого майна. Три тижні вони розпоряджались цим майном (переносячи його з одного місця в інше, поповнюючи його меблями, реквізованими у місті), не залишаючи ніякого прийомного опису". П.В.Тихомиров прохав В.П.Затонського посприяти тому, що коли

штаб XII армії буде залишати інститут, то щоб майно інституту було збережено і повернуто йому [48]. Марна справа! Безкарність розігрівала ще більші апетити червоноармійців на чуже добро.

10 лютого 1920 р. економ інституту Д.В.Максимков подав до Правління рапорт, у якому повідомляв про те, що за вимогою коменданта штабу XII армії були забрані для члена Реввійськради т.Аралова інститутські сани-козирок і вже вивезені до Києва [49]. Тоді ж до відома Правління економом було доведено, що посилено розкрадаються меблі інституту і гімназії, які були складені в квартирі почесного попечителя. Д.В.Максимков зауважував, що меблі йдуть переважно на топіння грубок у приміщеннях, які займав штаб [50]. Одночасно з цим до Правління інституту надійшли заяви професорів І.Семенова, В.Резанова, В.Ляскоронського і А.Грузинського про те, що штаб XII армії забрав усі їхні дрова [51]. А 25 травня 1920 р., коли з Ніжина від'їжджала Школа Червоних Командирів, то разом з іншим майном було забрано інститутський куб з червоної міді місткістю 25 відер. Коли ж адміністрація інституту спробувала залишити його, то начальник Школи "аргументовано" відповів, що "куб можна використати для приготування їжі на 500 чоловік і що такої величини куба Школа на місці стоянки мати не буде і тому він не може залишити його тут" [52]. Як бачимо, революційна доцільність і в цьому випадку була вищою за будь-яку законність.

Також показовою в цьому відношенні була історія з друкарською машинкою "Ундервуд". Тільки-но встановилася в Ніжині більшовицька влада, як уже 25 листопада комендант міста вилучив у інституту друкарську машинку, залишивши розписку. Коли ж дії коменданта відразу ж були оскаржені в Ревкомі, то його член Чепела на розписці написав резолюцію про негайне повернення машинки. Того ж дня (тобто 25 листопада – як оперативнo!) комендант на розписці з резолюцією Ревкому відписав, що машинку буде повернуто за першої ж можливості. Через тиждень, 2 грудня, на прохання повернути машинку комендант відповів, що тепер її повернути не може, поки не придбають нової. Після цього машинка якимось чином перейшла до канцелярії Повітвоєнкомату, і 16 червня 1920 р. інститут попросив повернути машинку. 19 червня Повітвоєнкомат повідомив, що машинка внесена в опис майна Повітвоєнкомату і не може бути повернена інституту. Після цього інститут звернувся до начальника тилу XII армії з проханням зробити розпорядження про повернення машинки. Більше ніж піврічна епопея з друкарською машинкою вирішилася 6 липня 1920 р., коли з Повітвоєнкомату до інституту надійшло повідомлення такого змісту: "Канцелярія Повітвоєнкомату, за

наказом Воєнкома, повідомляє, що друкарська машинка, що належить інституту (ось як свято більшовики шанували право власності – П.М.), 1 липня з канцелярії цього Комісаріату забрана начштабом військ XII армії тов.Кропив'янським" [53]. З такими дрібницями, як друкарська машинка, інститут до начштабу тов. Кропив'янського, здається, тоді не звертався, тим більше, що раніше вже звертався до начальника тилу армії.

Загалом, протягом 1917–1920 рр. інститут зазнав колосальних (без перебільшення) матеріальних і моральних втрат. Переважна більшість майна інституту тоді була знищена або вкрадена різними військовими формуваннями, які належали до різних політичних таборів. Беззаперечна "першість" у цьому ганебному грабунку належить Червоній Армії, яка завдала навчальному закладу шкоди більше, ніж війська всіх інших режимів (плюс німецькі) разом взяті. На кінець 1920 р. садиба інституту являла собою повну руїну, хоча тут ніяких боїв його за садибу не велося. Колектив інституту був фактично обібраний до нитки, майже не мав засобів для існування, а дехто навіть втратив і дах над головою, бо був безцеремонно витурений зі своєї домівки. І, незважаючи на все це, колектив Історико-філологічного інституту князя Безбородька продовжував подвижницьки працювати.

Таким чином, 1917–1920 рр. були вкрай критичним періодом історії Ніжинської вищої школи. Історико-філологічний інститут пережив небувалі труднощі, пов'язані з війною, революцією і братовбивчою громадянською війною, коли колектив інституту був заручником протистояння всіх проти всіх. Ці випробування навчальний заклад витримав і свою освітню місію продовжив уже в нових умовах.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 1882, арк. 26.
2. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 3.
3. Там само, арк. 7.
4. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 75 зв.
5. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 12.
6. Там само, арк. 28.
7. Там само, арк. 21.
8. Там само, арк. 29, 30.
9. Там само, арк. 62.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 12–13.
11. Там само, арк. 15.
12. Там само, арк. 18, 20.

13. Там само, арк. 21.
14. Там само, арк. 23.
15. Там само, арк. 24–4 зв.
16. Там само, арк. 33.
17. Там само, арк. 39.
18. Там само, арк. 39.
19. Там само, арк. 59.
20. Там само, арк. 61.
21. Горький М. Несвоевременные мысли: заметки о революции и культуре. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 170.
22. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 68.
23. Там само, арк. 66.
24. Там само, арк. 62.
25. Там само, арк. 71.
26. Там само, арк. 74.
27. Там само, арк. 86.
28. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2263, арк. 135, 148 зв.
29. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 99–101 зв.
30. Там само, арк. 106, 108.
31. Там само, арк. 109.
32. Там само, арк. 110.
33. Там само, арк. 127.
34. Там само, арк. 133.
35. Там само, арк. 135.
36. Там само, арк. 137.
37. Там само, арк. 138.
38. Там само, арк. 144.
39. Там само, арк. 145.
40. Там само, арк. 170–170 зв.
41. Там само, арк. 171.
42. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 112 зв.
43. Там само, арк. 114 зв.
44. Там само, арк. 114 зв.
45. Горький М. Несвоевременные мысли... – С. 171.
46. Там само. – С. 156.
47. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 116 зв.
48. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 186.
49. Там само, арк. 206.
50. Там само, арк. 211.
51. Там само, арк. 216–220.
52. Там само, арк. 230.
53. Див.: Там само, арк. 243–254.